

ДИАЛЕКТНИ РАЗЛИЧИЯ

Сложните по своя характер различия между българските диалекти могат да бъдат категоризирани и представени в три основни рубрики. Описанието по-долу следва такъв модел.

В рубриката *Фонетика* се описва звуковата система на диалекта. Специално внимание е обърнато на застъпниците на основни старобългарски гласни, тъй като те очертават ясно разграничени ареали.

В рубриката *Ударение* се описват систематични различия в мястото на ударението в сравнение с книжовния език.

В рубриката *Морфология* се описват характерни отличителни черти на съществителните, местоименията и глаголите в сравнение с книжовния език.

* * * * *

ПОГРАНИЧЕН: белоградчишки

Белоградчишкият говор, разположен в крайния северозапад близо до границата със Сърбия, е представен в този сайт от селата Върбово (В), Раяновци (Ра) Репляна (Р), Салаш (Са) и Стакевци (Ст). Заедно с трънския говор той е част от по-голяма група говори, които споделят черти със съседните крайни източни сръбски диалекти. Поради това те се наричат преходни или пограничните говори. Използват се и термините „белоградчишко-трънски“ говор, „у-говори“ и „ч-дж говори“. Последните два термина отразяват важни общи диалектни черти със съседните източни сръбски диалекти.

Който и термин да се използва за тази голяма група диалекти, забележителното е, че има толкова малко вътрешни различия, особено с оглед на факта, че северната група, представена на този сайт от белоградчишкия говор (Върбово, Раяновци, Репляна, Салаш и Стакевци) и южната, представена тук от трънския говор (Насалевци, Главановци и Долна Секирна), са на сравнителното голямо разстояние един от друг и са разделени от планинска преграда. Тъй като съществуващите различия заслужават отбелязване, двата говора са описани отделно.

Следва списък на особеностите на белоградчишкия говор, базиран на текстовете от трите села представени в сайта. Примерите са взети от текстовете. Всичките три села имат еднакви черти с изключение на окончанието за трето лице множествено число сегашно време (вж. последната точка по-долу за подробности).

Съкращения: с главна буква е означено населеното място, както е посочено по-горе; числото, което следва, показва номера на текста от селото (например Р1 = Репляна 1, Р2 = Репляна 2), а след многоточието е номерът на реда в текста, където посочената форма се появява.

Фонетика

- Ятовата гласна се явява винаги като /e/.

Примери: *валѐло* (Р1: 67), *лѐп* (Р1: 87), *сѐкло* (Са 199), *свѐт* (В2: 29)

- Етимологичното *я* е запазено с няколко изключения.

Примери: *й̀а̀гн'е* (Р2: 7), *обич̀али* (Р2: 87) // *ч̀екай* (Р2: 100), *й̀ѐдене* (Р1: 88)

- Голямата носовка се явява винаги като /y/.

Примери: *п̀ут* (Р1: 20), *б̀уду* (Р3: 2), *р̀уку* (Са: 116), *заст̀упи* (В3: 1)

• Малката носовка се явява винаги като /e/, включително след посталвеолни съгласни. Следователно процесът, известен като „смесване на носовките“, тук не се е осъществил.

Пример: *чѐсто* (B3: 1), *жетварѐ* (Ca: 151)

• Големият ер се явява като /ъ/, както в много други български диалекти. Единственото изключение е /o/ в думата *ложица*.

Примери: *дѣске* (Ca: 268), *дѣш* (P1: 114), *исѣне* (Ст4: 88), *бѣклицу* (B1: 26) // *ложѣцу* (Pa2: 18)

• Малкият ер също се явява винаги като /ъ/. Това пълно сливане е познато само в тази диалектна група.

Примери: *дѣн* (P1: 29), *венѣцѣт* (P4: 40), *мртвѣц* (B1: 31)

• Силабичните плавни съгласни са запазени.

Примери: *крѣ* (P1: 23), *срѣ* (Ca: 119); *скѣче* (P1: 42), *влѣну* (P3: 4) *стлѣ* (Ca: 264)

• Праславянските групи /*tj/ и /*dj/ се явяват съответно като /ч/ и /џ/.

Примери: *прѣчам* (P1: 43), *свѣче* (B2: 42), *разглеџувѣ* (C1: 49)

• Групата /чр/ + малък ер се явява като /џр/.

Пример: *џрвѣни* (P2: 40, Ca: 241), *џрнѣ* (B1: 11)

Епентетичното /л/ не е изчезнало, както в много други български диалекти.

Пример: *земл'ѹту* (B1: 34), *разпрѣвл'ам* (Ca: 289)

• Меките съгласни се редки и никога не се появяват в членувани имена от мъжки род и в глаголни окончания (за разлика от много други български диалекти).

Примери: *дѣнѣт* (P2: 13), *болѹ* (P1: 103), *опѹвну* (B3: 23), *смѣну* (Pa1: 53), *учѣтѣла* (Pa1: 57)

Меки корелати имат само съгласните /к/, /г/, /л/ и /н/.

• Съгласната /х/ е изчезнала във всички позиции, като е заменена с /й/ след /e/ и с /в/ след /y/.

Примери: *ѣжа* (Ca: 3), *лѣбаво* (Pa2: 23), *рѣко* (P1: 18), *заванѹла* (C3: 51) // *дрѣѹ* (P3: 24), *мѹѣте* (P1: 59), // *дѹва* (P3: 30), *сѹву* (Ca: 88)

• Съгласната /ф/ е заменена навсякъде с /в/.

Пример: *вамѣлийѣ* (P1: 11)

Съгласната /ф/ не се появява дори като беззвучен алофон на /в/.

Пример: *ѹвѣ* (P1: 80)

• Интервокално /й/ се замества с /в/ след /o/.

Пример: *стовѣ* (C2: 16)

• Групата /мн/ е дисимилирана в /мл/ в начална позиция и във /вн/ в други позиции.

Примери: *млѹго* (P1: 42), *опѹвну* (B3: 25), *сѹвно* (Pa1: 35, Ca: 161)

- Групата /тй/ се замества със /к'/

Примери: *цвѣк'е* (V2: 42), *брѣк'а* (V1: 32)

- Пред гласна групата /йк/ се замества с /к'/.

Пример: *дево̀к'у* (B3: 13)

Ударение

- Ударението никога не се мести върху члена в едносрични съществителни от мъжки род.

Пример: *дѣнѣт* (P2: 13)

- Ударението често е отнетнато в неноминативните форми на двусрични съществителни от женски род.

Пример: *го̀ру* (C1: 60), *ру̀ку* (Ca: 116), *во̀ду* (P2: 31), *рѐку* (Ст4: 32)

- Ударението се мести върху тематичната гласна в еловите причастия, независимо от това дали има силабичен префикс, или не.

Примери: *чува̀л* (P1: 42), *доодѣ̀ли* (P2: 26), *оженѣ̀ло* (Ca: 41)

Същото преместване се наблюдава в аористните форми, с изключение на формите за второ и трето лице единствено число, в които ударението е начално.

първо лице единствено число аорист: *укачѣ̀* (P1: 6), *одѣ̀* (Pa1: 15), *имѣ̀* (P2: 177)

второ лице единствено число аорист: *пра̀ти* (Ст2: 21)

трето лице единствено число аорист *кѝмну* (P1: 5), *прѐми* (P1: 49), *у̀лови* (Ca: 46)

- Ударението е отнетнато в сегашната парадигма на много глаголи от второ спрежение.

Пример: *сва̀ри* (P1: 83), *ко̀си* (Pa1: 28), *ро̀дим* (Ca: 135), *по̀дрѣ̀димо* (Pa2: 19)

- Ударението често се мести върху окончанието при многосрични съществителни от мъжки род.

Приме: *овча̀рѣ̀* (C4: 9), *жетва̀рѣ̀* (Ca: 151)

- При някои прилагателни ударението се мести върху окончанието.

Пример: *го̀лемѣ̀* (P1: 14), *жѣ̀тѣ̀* (Pa2: 49), *цр̀нѣ̀* (B1: 11), *мѣ̀ладѣ̀йѣ̀т* (B1: 8)

Морфология

- Плуралното окончание за съществителни и от мъжки, и от женски род е /-e/.

Примери: *овча̀рѣ̀* (C4: 9), *до̀кторѣ̀*; (Ca: 60) *лива̀детѣ̀* (P1: 97), *вода̀нѣ̀цѣ̀* (Ca: 220), *н'ѣ̀ве* (Ca: 215)

- В множественото число на прилагателни и елови причастия се различават формите за мъжки и за женски род.

Примери за женски род: *големè* (P2: 28), *стàрете* (P3: 14), *вадìле* (P3: 15), *пèле* (B1: 36)

- Редовно се използват неноминативни форми на съществителни и прилагателни (включително местоименни форми) от женски род единствено число и съществителни от мъжки род за одушевени предмети.

Примери за съществителни от женски род: *цркву* (P2: 6), *сèнк'у* (B1: 5)

Примери за прилагателни от женски род: *цèлу* (C3: 28), *богàту* (Ca: 70), *сèку* (Pa2: 29)

Примери за съществителни от мъжки род: *волà* (P1: 41), *човèка* (B2: 41)

Тези форми са резултат от интересно развитието на българския език, който постепенно изгубва всички падежни окончания при съществителните. В предпоследния етап на този процес съществителните от женски род са имали само две падежни форми (вместо наследените седем): именителна и т.н. казус генералис, който наследява формата на винителния падеж (родително-винителен в случая с анимираните съществителни от мъжки род) и е бил използван за всички значения.

- Интересно следствие от горния факт е, че определителният член прибавен към тези форми също има падежни окончания (*/-ту/* за женски и */-тога/* за мъжколичен род).

Примери: *ливàдуту* (P1: 4), *сеструту* (B1: 18); *брàтатога* (B1: 58), *кон'àтога* (B1: 45)

- Характерни форми за някои лични местоимения, например:

именителна форма за първо лице единствено число *йà* (P1: 4)

именителни форми за трето лице единствено число мъжки род *òн* (P1: 5)

именителни форми за трето лице единствено число женски род *онà* (P1: 16)

именителни форми за трето лице единствено число среден род *онò* (P2: 34)

именителна форма за трето лице множествено число *онì*

именителна форма за първо лице множествено число *ми* (P1: 20)

винителна форма за трето лице женски род единствено число *н'у* (P2: 63)

кратка винителна форма за трето лице женски род единствено число *г'у* (P2: 63)

дателна форма за трето лице женски род единствено число *н'òй* (P2: 63)

кратка дателна форма за трето лице женски род единствено число *г'ум* (P2: 63), *г'у* (P1: 31, 34)

винителна форма за трето лице множествено число *н'ì* (P2: 19)

дателна форма за трето лице множествено число *н'ìм* (P2: 19)

кратка дателна форма за трето лице множествено число *г'им* (P2: 19)

- Системата на показателните местоимения е тричленна, като идеята за близост се означава чрез форми с */ов-/*, в допълнение към очакваните неутрални и дистантни форми, означени съответно с */т-/* и */он-/*.

Пример: *овàй* (P4: 6), *овòл'ке* (Ca: 89)

- Окончанието за първо лице единствено число сегашно време е */-м/* за всички глаголи.

Пример: *пасèм* (P1: 4), *пòмним* (Ca: 61), *врèвим* (B3: 2)

- Окончанието за първо лице множествено число във всички времена (сегашно време, аорист, имперфект) е */-мо/*.

Примери за сегашно време: *идемо* (P1: 20), *турнемо* (Pa2: 18)

Примери за минало свършено време *орàмо* (B2: 1), *ману̀мо* (P2: 116)

Примери за минало несвършено време *кòнашемо* (B2: 3)

- В окончанието за трето лице множествено число сегашно време липсва крайното */-т/*, характерно за повечето други български диалекти. За допълнителен коментар относно тези форми вж. последната част.

Примери: *живеѝу* (P1: 51)

- Окончанието за трето лице множествено число аорист е */-ше/*; във Върбово и Раяновци се появява и окончанието */-у/*.

Примери: *развалише* (P2: 8), *слезоше* (Ст1: 62); *изедоу* (B2: 51), *отидоу* (Pa1: 7)

- Суфиксът */-на/* обикновено изпада в аористните форми и в еловите причастия, но при някои глаголи се наблюдават варианти.

Примери за минало свършено време: *седо* (C1: 37), *паде* (B1: 33)

Примери за елово причастие: *па̀дла* (P4: 13), *седъл* (B2: 12), *свѝкъл* (C2: 37), но и *свикну̀ли* (C2: 38)

- Имперфектните форми се образуват от основа разширена с морфемата */-ше-/*.

Пример: *имашемо* (P1: 3) *сэдешеу* (Pa2: 88), *зовешемо* (P3: 56)

- Всички страдателни причастия се образуват със суфикса */-н/*.

Пример: *свѝена* (P2: 30), *завѝени* (P3:1)

- Отглаголните съществителни завършват на */-н'е/*.

Пример: *тупан'е* (P3: 21), *претакан'ето* (Pa2: 50), *оран'ето* (Pa1: 83)

- Частицата за бъдеще време е *че*, често (но не винаги) следвана от съюза *да*.

Пример: *че да пуге* (C1: 32), *че видиш* (Ca: 51)

Различия

Има три съществени разлики между селата представени в сайта. Две от тях се отнасят до окончанията за трето лице множествено число сегашно време. В Репляна, Салаш и Стакевци глаголите от второ спрежение имат окончание */-е/*, докато във Върбово и Раяновци то е */-у/*.

Примери: *улдѝе* (P1: 113), *надупче* (C4: 47), *пра̀те* (Ca: 90, *врѝе* (Ca: 16) // *сѝту* (B3: 28), *учу* (Pa1: 7)

Освен това в Репляна, Салаш и Стакевци при глаголите от трето спрежение се наблюдава контракция на гласни, която липсва във Върбово и Раяновци.

Примери: *иска̀ру* (P1: 96), *дѝму* (C4: 18), *искѝну* (Ca: 110) // *сакѝу* (B3: 13), *ка̀райу* (Pa1: 34), *сабѝрайу* (Pa1: 87)

Третата разлика е в члена за мъжки род единствено число, който е */ът/* в Върбово, Репляна и Стакевци, но */а/* в Раяновци и Салаш.

Примери: *во̀лт* (P1: 15), *дѝнѝт* (P2: 13), *сто̀лт* (Ст3: 62), *уро̀кѝт* (Ст3: 17), *крѝѝт* (B1: 25), *грѝбѝт* (B1: 47) // *на̀рѝда* (Ca: 226), *срѝна* (Ca: 128), *со̀ка* (Pa2: 83)

ЛИТЕРАТУРА:

Тодоров, Цветан. 1936. Северозападните български говори. Сборник за народни умотворения и народопис, 41.